

УДК 340.12

DOI 10.31732/2708-339X-2023-10-34-41

СУТНІСТЬ, ПОНЯТТЯ І ЗМІСТ ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВИ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Степаненко Н.В.,

доктор філософії в галузі права,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»
м. Київ, вул. Табірна, 30-32, Україна, 03113
e-mail: Nataliasv@krok.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6216-2206>

Курілець О.О.,

аспірант кафедри теорії та історії держави і права
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»
м. Київ, вул. Табірна, 30-32, Україна, 03113
e-mail: kuriletsoo@krok.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-7855-5297>

ESSENCE, CONCEPT AND CONTENT OF POST-WAR RECOVERY: THEORETICAL AND LEGAL ASPECT

Stepanenko N. V.,

PhD in Law,

Associate Professor of the Department of Theory and History
of the State and Law of «KROK» University
Kyiv, Tabirna St., 30-32, Ukraine, 03113
e-mail: nataliasv@krok.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6216-2206>

Kurilets O. O.,

PhD student of the Department of Theory and History
of the State and Law, «KROK» University
Tabirna St., 30-32, Kyiv, Ukraine, 03113
e-mail: kuriletsoo@krok.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-7855-5297>

Анотація. У статті розкривається етимологія поняття «повоєнне відновлення держави». Виявлено, що у теоретико-правовому полі відсутнє тлумачення дефініції «повоєнне відновлення держави», що створює реальну суттєву прогалину у вітчизняній науці. Критичним є те, що дане поняття не закріплене й на законодавчому рівні. Серед науковців-теоретиків також немає єдиного підходу до розуміння та розкриття сутності вказаного терміну.

Авторами запропоновано «повоєнне відновлення держави» розглядати як комплекс організаційних, правових, фінансових та інших заходів, що спрямовуються на прискорену відбудову та створення умов для покращення життєдіяльності населення й діяльності суб'єктів господарювання на

певній території для подолання наслідків війни (у тому числі гуманітарних, соціальних, економічних та інших).

Проаналізовано теоретичні підходи до розуміння дефініції «повоєнне відновлення держави» та «повоєнна відбудова держави». Встановлено, що «повоєнне відновлення» і «повоєнна відбудова» тісно пов'язані між собою, але не тотожні поняття. У нашому розумінні повоєнне відновлення являється більш ширшим за змістом та спрямоване не лише на відновлення того, що було зруйновано або пошкоджено внаслідок війни, а й на майбутній розвиток держави в цілому. Повоєнне відновлення держави, на відміну від відбудови, є більш довготривалим процесом та охоплює відновлення не лише матеріальних, але й нематеріальних об'єктів, таких як соціальні інститути, норми і цінності суспільства.

Досліджено сутність та зміст відновлення держави після закінчення війни через теоретико-правову призму. Сутність повоєнного відновлення держави запропоновано розглядати як комплекс заходів, спрямованих на відновлення суверенітету та територіальної цілісності, економічного потенціалу, політичної системи та соціальної сфери держави, які були зруйновані або пошкоджені внаслідок війни. Тобто це всеохоплюючий процес, який відбувається після закінчення війни, з метою відновлення та подальшого розвитку держави, що складається з багатьох етапів і повинен максимально охоплювати планування на коротку, середню й довгострокову перспективи.

У статті приділяється увага основним завданням, які виникають перед державою у повоєнний період.

Ключові слова: теоретико-правовий аспект, повоєнне відновлення держави, повоєнна відбудова держави, суверенітет, територіальна цілісність, економічний потенціал, соціальна сфера, війна, держава.

Формул: 0, **рис.:** 0, **табл.:** 0, **бібл.:** 13.

Abstract. The paper highlights the etymology of the concept of «post-war state recovery». It is revealed that the interpretation of the concept of 'post war state recovery' is absent in the theoretical and legal framework, which in fact results in a serious gap in the national science. The crucial point here is that this term has not been introduced to the legislation. Yet, theoretical scientists have not reached a common ground concerning the understanding and revealing the essence of the given concept.

The authors suppose considering the term «post-war state recovery» as a complex of organizational, legal, financial, and other measures aimed at accelerating reconstruction and establishing conditions to improve the live of the population and the activities of economic entities in a certain territory in order to overcome the consequences of war, including humanitarian, social, economic, and others.

The paper considers theoretical approaches to understanding the definitions of «post-war recovery» and «post-war reconstruction». It is determined that despite the fact the terms «post-war recovery» and «post-war reconstruction» are closely interrelated, in fact they are not identical. From how we have interpreted this, the concept of post war recovery deals with much broader scope and aimed at not solely restoring of what has been destroyed or damaged due to war, but first and foremost at state development. Post-war state recovery, unlike reconstruction, includes the restoration of both material and non-material objects, such as such as social institutions, norms and social values.

Essence, concept and content of post-war state recovery are investigated from the perspective of theoretical and legal aspect. The authors view the essence of the post-war state recovery as a set of measures aimed at restoring sovereignty and territorial integrity, economic potential, political system and the state's social sphere, which have been destroyed or damaged due to the war.

That is to say, it is a comprehensive process that is to occur after the end of the war, aiming at the restoration and further development of the state, which comprises many stages and should encompass planning for short-term, medium-term, and long-term perspectives as much as possible.

The article emphasizes the main tasks which the state is supposed to confront in the post-war period.

Keywords: theoretical and legal aspect, post-war recovery, post-war reconstruction, sovereignty, territorial integrity, economic potential, social field, war, state.

Formulas: 0, **fig.:** 0, **tabl.:** 0, **bibl.:** 13.

Постановка проблеми. У ХХ столітті відбулося понад 350 локальних воєн і воєнних конфліктів: до Першої світової війни їх зафіксовано 36, в період між світовими війнами – 80, а після Другої світової війни – більш як 250. Після 1945 року у воєнних діях

брали участь понад 12 млн. військовослужбовців майже зі 100 країн світу [1].

Станом на 2023 рік у світі нараховується майже чотири десятки збройних конфліктів та війн, одна з яких триває в Україні. Жахлива

статистика вказує на те, що в історичному дискурсі низка країн упродовж свого існування та розвитку стикалися з війною, і, відповідно, після її закінчення, – із гострою необхідністю відновлення та подальшого розвитку держави.

На превеликий жаль, війна є невід'ємною частиною людської історії. Відновлення після її закінчення є складним та багатоаспектним викликом для будь-якої країни. 2014 року розпочалася російсько-українська війна, що триває дотепер. Всі ці роки Україна героїчно дає опір ворогу, а кожен день наближає нас до перемоги, відтак і до повоєнного відновлення нашої держави.

Варто зазначити, що від початку військових дій, що тривають на території України, питання повоєнного відновлення все активніше дискутується на шпальтах не лише публіцистичних видань, але й у науковій літературі [2, 3]. Так, науковцями аналізується досвід повоєнного відновлення окремих іноземних держав, особливо тих, які змогли не лише відбудувати зруйноване, але й створити якісно нову модель розвитку, що забезпечила їх сьогоднішнє місце у рейтингах найвпливовіших, розвинутих країн світу.

Таким чином, актуальність представленої теми зумовлена необхідністю комплексного дослідження та аналізу фундаментального розуміння повоєнного відновлення держави саме через теоретико-правову призму, як одного із основних каталізаторів майбутніх законодавчих зрушень для України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Після опрацювання низки наукових робіт та публікацій робимо висновок, що у теоретико-правовому полі практично відсутні дослідження і напрацювання у сфері розкриття сутності та змісту поняття «повоєнне

відновлення держави». У виконаних наукових дослідженнях зазначена проблематика аналізувалася опосередковано і фрагментарно, без відповідного аналізу та узагальнення. Разом з тим, окремі питання обраної теми розкривали в своїх працях такі вітчизняні й зарубіжні вчені, юристи, економісти: К. Шмітт, Г. Саймон, І. Лукашук, І. Огієнко, О. Оніщенко, В. Смирнов, І. Байдак, В. Фесенко, Н. Покровська, О. Гісем, О. Мартинюк, І. Кресіна та інші.

Вказане свідчить про те, що дана наукова праця фактично є однією із перших вітчизняних робіт, яка присвячена комплексному дослідженню поняття «повоєнне відновлення держави» через теоретико-правову призму.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми. Тема повоєнного відновлення досить обширна та складається з багатьох недосліджених і водночас актуальних для теорії та практики напрямків. Зауважимо, що вітчизняні дослідники у своїх роботах висвітлюють виключно практичну складову даного процесу, необґрунтовано залишаючи поза своєю увагою саме теоретичну частину проблемного питання.

Формулювання цілей статті. Метою статті є розкрити етимологію поняття «повоєнне відновлення держави» у вітчизняному науковому просторі, дослідити сутність та зміст відновлення держави після закінчення війни через теоретико-правову призму, здійснити аналіз теоретичних підходів до розуміння понять «повоєнне відновлення держави» та «повоєнна відбудова держави», а також виокремити основні завдання держави у повоєнний період.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналізуючи вітчизняну наукову літературу варто зазначити, що під відновленням держави після війни спочатку розумілося виключно фізичне

відродження зруйнованих промислових підприємств, об'єктів соціальної сфери, розореного сільського господарства тощо. Поступово це поняття поглиблювалося, і вже на межі 1940-1950-х років використовувався критерій, за яким під відновленням розуміли досягнення довоєнних обсягів валової продукції в грошовому обчисленні. А пізніше, в 1970-1980-х роках, прийшло розуміння відновлення як складного явища економічного, соціального, політичного і демографічного характеру.

Проте слід вказати, що у вітчизняному теоретико-правовому полі відсутнє тлумачення поняття «повоєнне відновлення держави», що створює суттєву прогалину у сучасній науці. Критичним є те, що дане поняття не закріплене й на законодавчому рівні. Серед науковців-теоретиків також немає єдиного підходу до розуміння та розкриття сутності вказаної дефініції.

Так, розпочати наукову розвідку даного проблемного питання варто з етимології поняття «повоєнне відновлення держави». Термін «повоєнний» походить від двох слів: «війна» та «час» і означає те, що буває, здійснюється, відбувається, настає після війни. Тому термін «повоєнний» можна буквально перекласти як «час після війни». Термін «відновлення» походить від праслов'янського слова, яке означає «повернення до попереднього стану». Таким чином, термін «відновлення» можна буквально перекласти як «знову дія» або «знову стан». Термін «держави» походить від слів «держати», «тримати», «утримувати», «володіти» і означає «землеволодіння, маєток, володіння». Отже, з урахуванням вищевказаного, дефініція «повоєнне відновлення держави» дослівно означає «повернення держави до попереднього стану після війни» [4].

Сьогодні переважна більшість сучасних науковців та політологів живають саме поняття «повоєнне

відновлення держави». Проте ніхто з них не розкриває загально-теоретичного підґрунтя даного визначення, а лише обмежуються загальними твердженнями. Так, В. Фесенко говорить, що повоєнне відновлення держави – це довготривалий та складний процес [5]. Н. Покровська стверджує, що повоєнне відновлення держави потребує тривалого періоду [6].

Під час наукового пошуку автори вивчали роботи й інших дослідників, істориків та експертів, які використовують поняття «повоєнна відбудова держави». Зокрема, О. Гісем пропонує під повоєнною відбудовою держави вважати відбудову зруйнованого господарства [7], у той же час О. Мартинюк розуміє повоєнну відбудову держави у контексті відбудови зруйнованої інфраструктури [8].

Враховуючи сказане, а також на основі проведеного аналізу можемо стверджувати, що повоєнне відновлення і повоєнна відбудова – це два взаємопов'язаних, але не тотожних терміни. У нашому розумінні повоєнне відновлення є більш ширшим поняттям та спрямоване не лише на відновлення того, що було зруйновано або пошкоджено внаслідок війни, а й на майбутній розвиток держави в цілому. Повоєнне відновлення держави, на відміну від відбудови, охоплює відновлення не лише матеріальних, а й нематеріальних об'єктів, таких як соціальні інститути, норми і цінності суспільства. Отже, повоєнне відновлення є більш довготривалим процесом, ніж повоєнна відбудова.

З урахуванням зазначеного, розуміємо, що повоєнне відновлення держави можна розглядати як комплекс заходів, спрямованих на відновлення суверенітету та територіальної цілісності, економічного потенціалу, політичної системи та соціальної сфери держави, які були зруйновані або

пошкоджені внаслідок війни. Тобто це всеохоплюючий процес, який відбувається після закінчення війни, з метою відновлення та подальшого розвитку держави, що складається з багатьох етапів і повинен максимально охоплювати планування на коротку, середню та довгострокову перспективи.

Проаналізувавши сказане, пропонуємо власне тлумачення поняття «повоєнне відновлення держави» як комплекс організаційних, правових, фінансових та інших заходів, що спрямовуються на прискорену відбудову і створення умов для покращення життєдіяльності населення та діяльності суб'єктів господарювання на певній території, для подолання наслідків війни (у тому числі гуманітарних, соціальних, економічних та інших).

У ході дослідження даного питання ми дійшли висновку, що сутність повоєнного відновлення держави являє собою комплекс заходів, спрямованих на відновлення абсолютно усіх сфер держави, які були зруйновані або пошкоджені внаслідок війни.

Пропонуємо розглянути повоєнні завдання держави. Одним із найважливіших завдань, яке виникає перед державою після закінчення війни є відновлення суверенітету та територіальної цілісності, без яких неможливе ефективне функціонування держави як такої. Цей процес може включати в себе такі заходи, як деокупація, демаркація та делімітація кордонів, реінтеграція окупованих територій.

Т. Бевз вважає, що відновлення суверенітету держави після війни – це перший крок до досягнення свободи і незалежності [9]. Погоджуємося з І. Кресіною, яка визначає, що територіальна цілісність є основоположним конституційним принципом організації кожної країни [10]. Також важливо пам'ятати, що повоєнне відновлення суверенітету та

територіальної цілісності держави – це не лише питання кордонів, але й відновлення влади держави в межах визнаних (довоєнних) кордонів як на національному рівні, так і на рівні місцевого самоврядування.

У контексті України, питання відновлення кордонів є одним з ключових завдань на сьогодні. Президент України В. Зеленський заявив, що війна для України закінчиться лише тоді, коли буде відновлено територіальну цілісність нашої держави [11].

Ще одним важливим завданням повоєнного відновлення держави є стабілізація та подальший розвиток її економічного потенціалу. Це завдання необхідне для забезпечення економічного зростання країни у майбутньому, а також подальшого підвищення рівня життя населення в цілому та може включати в себе такі заходи, як: відновлення промисловості, критичної інфраструктури, сільського господарства, транспорту, зв'язку, житлового фонду та ін.

Сьогодні в найзагальніших рисах відновлення економіки можна трактувати як комплекс заходів у різних сферах господарської діяльності країни, спрямованих на відновлення її конкурентоспроможності, налагодження виробництва, підвищення рівня життя громадян і внутрішнього та зовнішнього попиту на основі інноваційних підходів і технологій [12].

Всесвітня історія має багато прикладів економічного відновлення країн після бойових дій. Повоєнне відновлення Західної Німеччини, Італії, Японії, Південної Кореї, Ізраїлю показали приклади зовсім різних між собою стратегій досягнення мети, але мають одночасно схожий кінцевий результат. Кожна з вищевказаних країн зіткнулася з колосальним руйнуванням, і кожна з них змогла не просто відновитися після війни, а зробити економічний прорив.

Варто зазначити, що позитивний досвід швидкого економічного відновлення становить сьогодні особливий інтерес для України, адже наша держава потребує якісно нової концепції реконструкції, яка б відповідала сучасним вимогам.

Яскравим прикладом економічної дипломатії є план Маршалла, виражений у зовнішній політиці США у формі Програми відновлення Європи після Другої світової війни, зовнішньополітична історія якого викликає чималий інтерес. Він посідав найважливіше місце в стратегії США в початковий післявоєнний період і являв собою історичний етап розвитку американської зовнішньої політики. Надалі план Маршалла знайшов своє успішне продовження в інших програмах економічної допомоги. Завдяки цим результатам він вважається найуспішнішою ініціативою зовнішньої політики в історії США [13].

Наступним необхідним завданням держави у повоєнний період є відновлення політичної системи та може включати в себе такі заходи, як проведення виборів, формування органів державної влади, відновлення верховенства права та ін. Відновлення політичної системи після війни є першочерговим завданням, яке має вирішити держава для свого подальшого розвитку. Важливо, щоб даний процес був відкритим і прозорим, для цього необхідно забезпечити широку громадську підтримку реформ і залучити відповідну міжнародну допомогу.

До завдань держави у повоєнний період слід також віднести й відновлення соціальної сфери. Це завдання є необхідним для забезпечення соціальних прав та свобод громадян і може включати в себе такі заходи, як відновлення освіти, охорони здоров'я, соціального захисту населення та ін. Важливо, щоб відновлення соціальної сфери

відбувалося в комплексному підході, з урахуванням усіх потреб громадян, це дозволить забезпечити їх захист, незалежно від соціального статусу чи місця проживання.

Окрім зазначеного, держава має забезпечити дотримання законності і правопорядку, а також зміцнити довіру громадян до влади. Вказане завдання є одним з найактуальніших для будь-якої країни у повоєнний період та може включати такі заходи, як розслідування воєнних злочинів, налагодження роботи правоохоронних органів, профілактика злочинності та ін. Усі першочергові заходи держава повинна направити, перш за все, на створення безпечного середовища для життя і розвитку своїх громадян.

Висновки і перспективи подальшого дослідження. На основі проведеної теоретичної розвідки нам вдалось дослідити сутність та зміст поняття «повоєнне відновлення держави». Запропоновано повоєнне відновлення держави розглядати як комплекс організаційних, правових, фінансових та інших заходів, що спрямовуються на прискорену відбудову та створення умов для покращення життєдіяльності населення й діяльності суб'єктів господарювання на певній території, для подолання наслідків війни (у тому числі гуманітарних, соціальних, економічних та інших). Встановлено, що сутність повоєнного відновлення держави являє собою комплекс заходів, спрямованих на відновлення абсолютно усіх сфер держави, які були зруйновані або пошкоджені внаслідок війни.

Проаналізовано теоретичні підходи до розуміння дефініцій «повоєнне відновлення держави» та «повоєнна відбудова держави». Встановлено, що «повоєнне відновлення» і «повоєнна відбудова» тісно пов'язані між собою, але не є тотожними поняттями. У нашому розумінні повоєнне відновлення є більш

ширшим за змістом та спрямоване не лише на відновлення того, що було зруйновано або пошкоджено внаслідок війни, а й на розвиток держави в цілому. У дослідженні акцентовано увагу на основних завданнях, які виникають перед державою у повоєнний період, серед них відновлення суверенітету та територіальної цілісності, економічного

потенціалу, політичної системи, соціальної сфери.

Окрім сказаного варто зазначити, що дане дослідження повністю не вичерпує існуючу проблему і передбачає подальше вивчення та дослідження, впровадження нових форм і методів збагачення наукового аналізу понятійно-категоріального апарату в сфері повоєнного відновлення держави.

Література:

1. Гуменюк Л. Й. Соціальна конфліктологія: підруч. Львів, 2015. 564 с.
2. Юрків Ю. В. Від руїн до світового лідерства. Як зруйнована Німеччина після Другої світової війни завдяки реформам змогла вийти на олімп світової економіки? *Економічна правда*. 27 червня 2022 року. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/06/27/688588/> (дата звернення: 23.11.2023).
3. Мигаль М. В. Моделі відновлення після руйнації: світові кейси для України. URL: <https://iaa.org.ua/articles/modeli-vidnovlennya-pislya-rujnacziyi-svitovi-kejsy-dlya-ukrayiny/> (дата звернення: 23.11.2023).
4. Академічний тлумачний словник. URL: <https://sum.in.ua/> (дата звернення: 23.11.2023).
5. Фесенко В. В. Зовнішні чинники впливу на українську політику (про минуле та майбутнє української політики). URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/fesenko/64f46c95c2238/> (дата звернення: 23.11.2023).
6. Покровська Н. М. Концептуальні засади післявоєнного відновлення України. URL: <https://journals.snu.edu.ua/index.php/VisnikSNU/article/view/570> (дата звернення: 23.11.2023).
7. Гісем О. В. Україна в першому повоєнному десятилітті. URL: <https://www.slideshare.net/yakimgimnazia/1011-x-2007-152> (дата звернення: 23.11.2023).
8. Маргинюк О. О. Всесвітня історія. URL: <https://pidruchnyk.com.ua/1490-vsesvitnya-istoriya-7-klas-gisem-2020.html> (дата звернення: 25.11.2023).
9. Бевз Т.В. Суверенітет як невід’ємна ознака держав у документах і практиці українського державотворення. URL: https://ipiend.gov.ua/wpcontent/uploads/2018/07/bevz_suverenitet.pdf (дата звернення: 25.11.2023).
10. Кресіна І. О. Регіональна політика в Україні. URL: <https://repository.knuba.edu.ua/handle/987654321/6753> (дата звернення: 25.11.2023).
11. Зеленський В. О. Справедливість – це перемога. URL: <https://www.ukr-inform.ua/rubric-ato/3732021-zelenskij-spravedlivist-ce-peremoga-ukraini-u-vijni-i-viroki-vbivcam.html> (дата звернення: 25.11.2023).
12. Іванов С. В. Економічне відновлення і розвиток країн після збройних конфліктів та воєн: невтрачені можливості для України. *Економіка України. Economy of Ukraine*. 2019. № 1 (686). С. 75-89.
13. Римар З. І., Корнієнко В. О. «План Маршалла»: роль і значення для Європи. URL: <http://ir.lib.vntu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/29849/Римар.pdf?sequence=1&isAllowed> (дата звернення: 25.11.2023).

References:

1. L. Gumenyuk Social Conflictology. Lviv. 2015. 564 p.
2. Yu. Yurkiv From ruins to world leadership in the economy. How did the destroyed Germany after the Second World War, thanks to the reforms, be able to reach the Olympus of the world economy? Available at: <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/06/27/688588/> [in Ukrainian].
3. M. Myhal Models of recovery after destruction: world cases for Ukraine. Available at: <https://iaa.org.ua/articles/modeli-vinovlennya-pislya-rujnacziyi-svitovi-kejsy-dlya-ukrayiny/> [in Ukrainian].
4. Academic explanatory dictionary. Available at: <https://sum.in.ua/> [in Ukrainian].
5. V. Fesenko External factors influencing Ukrainian politics (about the past and future of Ukrainian politics) Available at: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/fesenko/64f46c95c2238/> [in Ukrainian].
6. N. Pokrovska Conceptual foundations of the post-war recovery of Ukraine. Available at: <https://journals.snu.edu.ua/index.php/VisnikSNU/article/view/570> [in Ukrainian].
7. O. Gisem Ukraine in the first post-war decade. Available at: <https://www.slideshare.net/yakimgimnazia/1011-x-2007-152> [in Ukrainian].

8. O. Martyniuk World History. Available at: <https://pidruchnyk.com.ua/1490-vsesvitnya-istoriya-7-klas-gisem-2020.html> [in Ukrainian].
9. T. Bevs Sovereignty as an integral feature of states in the documents and practice of Ukrainian state formation. Available at: https://ipiend.gov.ua/wpcontent/uploads/2018/07/bevz_suverenitet.pdf [in Ukrainian].
10. I. Kresina Regional politics in Ukraine. Available at: <https://repository.knuba.edu.ua/handle/987654321/6753> [in Ukrainian].
11. V. Zelensky Justice is victory. Available at: <https://www.ukrainform.ua/rubric-ato/3732021-zelenskij-spravedlivist-ce-peremoga-ukraini-u-vijni-i-viroki-vbivcam.html> [in Ukrainian].
12. S. Ivanov Economic recovery and development of countries after armed conflicts and wars: unmissable opportunities for Ukraine. Economy of Ukraine, 2019, № 1 (686). С. 75-89.
13. Z. Rymar, V. Kornienko «Marshall Plan»: role and significance for Europe. Available at: <http://ir.lib.vntu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/29849/Ршмар.pdf?sequence=1&isAllowed> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до друку 01.12.2023 року